

PALEO-AKTUEEL

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Redacteurs voor dit nummer: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, René Cappers, Henny Groenendijk, André van Holk, Gilles de Langen, Elisabeth van 't Lindenhout, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Hans Peeters, Daan Raemaekers, Mans Schepers en Sarah Willemsen

Redactiecoördinatie: Sarah Willemsen

Vormgeving: Siebe Boersma

Omslagontwerp: Siebe Boersma & Miriam Los-Weijns

Correctie Engelse samenvattingen: Xandra Bardet

Foto omslag: Duigenbakje in een beerput aan de Oude Boteringestraat 43/45, Groningen. (foto Jaap Buist). Zie artikel Yotti Van Deun & Frits Vrede.

ISBN 9789491431968

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel

26

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis
Groningen, 2015

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië en 3) Spitsbergen.

In dit nummer: 1) Dronrijp, 2) Ellersinghuizen, 3) Ezinge, 4) Groningen, 5) Hatsum, 6) Holwerd, 7) Jonkersvaart, 8) Klazinaveen, 9) Laudemarke, 10) Norg, 11) Oosterbeintum, 12) Schokland, 13) Texel, 14) Veenhuizen en 15) Zeijen

Inhoud

VOORWOORD	VII
DICK STAPERT, MARCEL NIEKUS, HENK PAAS, DICK BRINKHUIZEN & LYKKE JOHANSEN Een vindplaatscomplex uit het late Midden-Paleolithicum bij Zeijen (Dr.)	1
WILLY GROENMAN-VAN WAATERINGE Palynologisch onderzoek van enkele Drentse hunebedden	13
WIJNAND VAN DER SANDEN Gelukkig hebben we de foto's nog – de houten knots van Klazienaveen (Dr.)	19
WIEKE DE NEEF & MARTIJN VAN LEUSEN Onderzoek aan het einde van de bergweg: prehistorisch gebruik van een Calabrese bergvallei	25
SARAH WILLEMSSEN & JORN SEUBERS Toegevoegde waarde of waardeloze toevoeging? Ervaringen met 3D-documentatie in het veld	37
TINEKE VOLKERS Buitenbeentjes, bloempotten en verloren schapen. North African Red Slip ware (ARS) ten noorden van de Limes	47
HENNY GROENENDIJK & MARTIN VAN DEN BOSCH Depot Jonkersvaart (Gr.): twee 9 ^{de} eeuwse zilveren muntfibula's en een Romeinse bronzen munt	55
MANS SCHEPERS, JASPER HUIS IN 'T VELD & PAUL VAN DER KROFT Wat stro, struikhei en dorsresten verbindt	65
ESTHER SCHEELE & REMCO ROLLINGSWIER Gasselte boerderijen: migratie van zand naar klei	73
NELLEKE IJSSENNAGGER Een bijzondere Vikingvondst van Texel	81
VINCENT VAN VILSTEREN Een mislukte kraak uit de 14 ^{de} eeuw – over een onderzoekje in 1941 in Veenhuizen (Dr.)	89
YOTTI VAN DEUN & FRITS VREDE Houten duigenbakjes uit de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd	99

HENNY GROENENDIJK & ELZO RENKEN Een 14 ^{de} eeuws eergetouw uit het Ellersinghuizerveld (gem. Vlagtwedde, Gr.)	107
FROUKJE VEENMAN Een bijzonder 'veenfenomeen' in Corpus den Hoorn	117
SARAH DRESSCHER Timemanagement op Spitsbergen. Een historisch-archeologische benadering van Pomoren in de 18 ^{de} eeuw	125
YFTINUS VAN POPTA Het maritieme cultuurlandschap van Schokland	133
DAAN RAEMAEKERS De verbeelding van de prehistorie 2. Postzegels als spiegels van maatschappelijke ontwikkelingen	141

Voorwoord

Archeologisch onderzoek is eigenlijk altijd verrassend. Of het nu gaat om het ontdekken van bronstijdbewoning in het hoogland van Noord-Calabrië in Zuid-Italië of de aanwezigheid van Midden- en Jong-Palaeolithische artefactclusters in het Drentse landschap. Soms zijn vondsten ronduit bijzonder, zoals de Vikingarmbanden en -ringen gedaan op het eiland Texel of de vondst van twee zilveren muntfibula's en een grote bronzen munt uit ongeveer dezelfde periode te Jonkersvaart in de provincie Groningen, alle gevonden met de metaaldetector. Of maken we kennis met een type artefact waarvan lang niet iedereen het bestaan zal kennen, zoals houten duigenbakjes uit de Late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd, opgegraven uit beer- en waterputten van de stad Groningen. Of met een fragment van de houten schaar van een eergetouw uit de 14de eeuw uit het Groningse Vlagtwedde, op een moment dat de ploeg al in gebruik was. Ook horen we over lopend archeologisch en historisch onderzoek naar de expeditie van de Pomoren (Russische jagers uit het gebied van de Witte Zee) naar Spitsbergen en hoe belangrijk een goede planning was voor deze groep om succesvol in hun levensonderhoud te kunnen voorzien.

Deze aflevering bevat zoals gebruikelijk ook bijdragen over bioarcheologisch onderzoek, zoals het palynologische onderzoek gedaan rond Drentse hunebedden met de nadruk op vegetatiereconstructie van de recentere fasen van deze monumenten. De gepresenteerde analyses onderschrijven dat de hunebedden gelegen waren in open bossen of aan de rand van bos en open veld. Bijzonder is de analyse van zogenaamde dubbelkuilen te Norg in een opgraving van een vroeg-middeleeuws nederzettingsterrein. Zorgvuldig graafwerk en 'slimme' bemonstering leidden tot de conclusie dat het hier gaat om voorraadkuilen die voor dat doel werden schoongebrand. Een tweede bijdrage met betrekking tot middeleeuws nederzettingsonderzoek betreft de aanwezigheid van boerderijen van het type Gasselte op de kleigronden, waar voorheen de aandacht vooral naar het voorkomen van dit type op de Drentse zandgronden ging.

Tot slot treft de lezer bijdragen aan over archeologische afbeeldingen op postzegels als spiegels van maatschappelijke ontwikkelingen en een evaluatie van recente ontwikkelingen op het gebied van 3D-documentatie in het veld. Kortom, in deze Paleo-aktueel opnieuw een gevarieerd en voor iedereen toegankelijk aanbod van het fascinerende wetenschappelijk onderzoek dat vanuit of in samenwerking met het Groninger Instituut voor Archeologie door een keur aan onderzoekers wordt ondernomen. Ik kijk alweer uit naar de volgende aflevering!

Peter Attema
Directeur GIA

Palynologisch onderzoek van enkele Drentse hunebedden

Willy Groenman-van Waateringe¹

Bij hernieuwd onderzoek in 1984, 1992 en 1993 van enkele Drentse hunebedden, deels ten behoeve van restauratie, zijn pollenmonsters genomen. De resultaten van dit onderzoek worden hier gepresenteerd in verkorte diagrammen. Ook zijn gegevens van monsters van twee hunebedden, door A.E. van Giffen in 1952 en 1954 genomen, recentelijk geanalyseerd en in deze diagrammen weergegeven.

De hunebedden D13 (1984), D28 (1985), D30 (1985), D31a, D37a (1993), D39 (1984), D40 (1987), D52a (1988) zijn door J.N. Lanting opnieuw onderzocht, hunebed D8a (1992) door J.W. Noordam, A.E. van Giffen heeft de monsters van D33 (1954) en D34 (1952) genomen.² Voor nadere details betreffende deze hunebedden moge verwezen worden naar de publicaties van Van Ginkel *et al.* 1999 en J.A. Bakker 2010.

Monsters van de hunebedden D28, D39, D40 en D52a werden reeds eerder door H.T. Waterbolk onderzocht (Waterbolk 1954; Casparie & Groenman-van Waateringe 1980), van hunebed D52a ook door W. van Zeist (1955; Casparie & Groenman-van Waateringe 1980).

Gekozen is in de diagrammen slechts enkele relevante curven af te beelden, namelijk die voor het totale boompollen, heide, linde en beuk.³ De waarden voor alle vier worden bepaald door de ontwikkeling van de vegetatie in de loop der tijd onder invloed van menselijk handelen. Het percentage boompollen neemt ten opzichte van gecultiveerde gewassen en hun bijbehorende onkruiden, naast wilde planten, door akkerbouw en veeteelt

af. Heide kan zich alleen ontwikkelen in open terrein op arme zandgronden, maar zal zonder ingrijpen van de mens door afplaggen, branden, begrazing of maaien na enige tijd toch weer door opslag van bomen, te beginnen met berken, verdwijnen. De curven van linde en beuk vertonen een omgekeerd beeld ten opzichte van elkaar. Het voorkomen van de linde, de voorkeur gevend aan een goede, vruchtbare bodem, neemt in de loop der tijd af, waarbij de beuk, voor het eerst verschijnend in de loop van het Neolithicum, de plaats van de linde inneemt.

De aanwijzingen voor akkerbouw en veeteelt zijn in pollenanalyses uit monsters ten tijde van de Trechterbekercultuur nog maar schaars voorhanden, mede doordat de granen uit die tijd zelfbestuivend zijn en dus veel minder stuifmeel produceren dan bijvoorbeeld een windbestuiver als de toen nog niet voorkomende rogge. Ook zal stuifmeel van onkruiden en wilde planten minder worden aangetroffen naarmate de hogere vegetatie (bomen/struiken) de verspreiding er van verhinderen. De resultaten uit de hier geproduceerde pollenanalyses zijn overigens niet afwijkend van de door Casparie gepubliceerde data (Casparie & Groenman-van Waateringe 1980).

In dit artikel zal vooral aandacht worden besteed aan de periodiciteit in de opbouw van een aantal hunebedheuvels, daar tot nu toe alleen het oude oppervlak onder de kernheuvel onderzocht is.

De percentages voor het boompollen van de oude oppervlakken onder eenperiodenheuvels

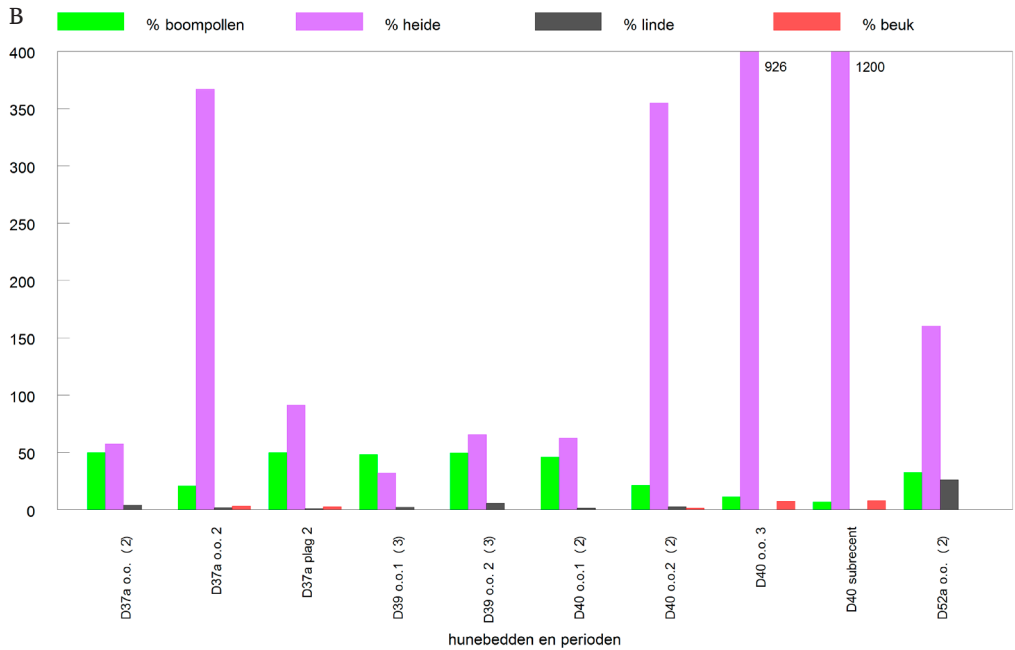
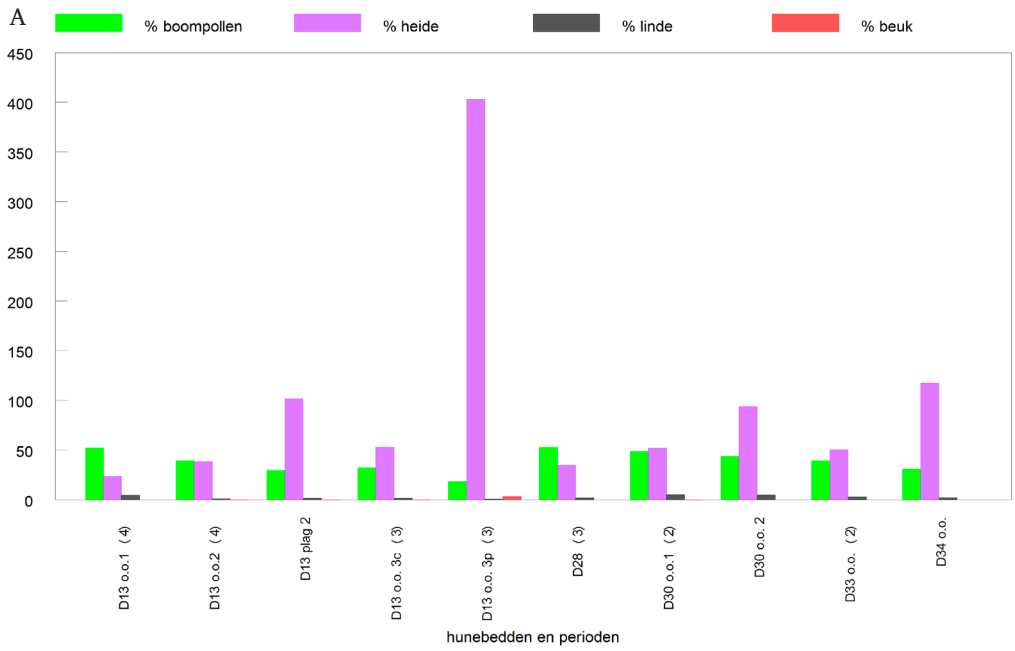

Fig. 1a-b. Diagrammen van percentages boompollen totaal, heide, linde en beuk.

(D28, D33, D34, D52a), en die van de oudste perioden onder de meerperiodenheuvels (fig. 1a-b, 2) schommelen tussen 31 en 62, met een gemiddelde van 47 (van 21 monsters).

Voor heide zijn deze getallen 12,1 en 117,7, gemiddeld 57,2; voor linde 0,5 en 26,2, gemiddeld 3,4. Daarbij is de hoge waarde 26,2 van D52a (fig. 2) niet meegerekend.⁴

Voor beuk, slechts driemaal aangetroffen (in D13, D30 en D40), zijn de getallen 0,3 en 0,4 (2 x). Hier is mogelijk sprake van verontreiniging met jonger materiaal.

De meerperiodenheuvels zullen hieronder elk apart behandeld worden.

In D13 Eext (Eexter grafkelder) beantwoordt de afname van boompollen en linde en de toename van heide en het meer voorkomen van beuk van periode 1 tot 3 aan het verwachtingspatroon (fig. 1a). Het voorkomen van beuk in een van de monsters van het oude oppervlak onder de kernheuvel zou op verontreiniging met jonger materiaal kunnen wijzen. Het hoge percentage boompollen en het lage percentage heide spreken dat echter tegen. De hoge waarde van heide in de plag van periode 2 is afwijkend, evenals het verschil tussen de meer naar het centrum van de heuvel genomen monsters en de meer perifeer gelegen monsters van periode 3. De laatste hebben duidelijk hogere waarden voor heide en beuk. Het tijdsverschil tussen perioden 1 en 2 lijkt gering, terwijl periode 3 duidelijk jonger is. De centraal genomen monsters van periode 3 kunnen aan het Late Neolithicum/Vroege Bronstijd worden toegeschreven, terwijl de in de periferie genomen monsters van periode 3 eerder op de Late Bronstijd zouden wijzen (cf. Van Ginkel 2003: 180). Echter, de zeer hoge waarden voor de heide zullen eerder geweten moeten worden aan (sub)recente infiltratie en derhalve geen beeld geven van de vegetatie ten tijde van periode 3.

Bij D30 Exloo-N vertoont alleen de heide een hogere waarde. Boompollen totaal, linde en beuk zijn in beide perioden vergelijkbaar

(fig. 1a). Dit zou kunnen wijzen op een gering tijdsverschil tussen de beide perioden.

Bij D37a Weerdinge wijzen de hoge waarden voor heide en beuk, in het oude oppervlak van periode 2 en in de plag uit het heuvellichaam van periode 2, op een datering in de Midden tot Late Bronstijd (fig. 1b). Zowel van de beide plaatsen waar het oude oppervlak van de kernheuvel is bemonsterd, als van het oude oppervlak en de plag van periode 2 zijn met geringe afstanden (1-2 cm) nog telkens twee monsters genomen van de top van het oude oppervlak naar beneden (niet afgebeeld). Verschillen tussen de monsters zijn iets hogere waarden voor het boompollen en lagere waarden voor heide in de onderste monsters en voor beuk het hoogste percentage in het bovenste monster van periode 2. In periode 1 komt de beuk in het geheel niet voor.

Bij D39 Emmerveld-ZW is weinig verschil in het percentage boompollen tussen perioden 1 en 2 (fig. 1b). Heide komt iets minder voor in periode 1, linde minder in periode 2. Periode 2 zou Laat Neolithicum/Vroege Bronstijd kunnen zijn.

De hoge waarde voor heide en het voorkomen van beuk in een van de beide monsters van onder de kernheuvel van D40 Emmerveld-ZO zou op verontreiniging met jonger materiaal kunnen wijzen (fig. 1b). De polleninhoud van perioden 2 en 3 en de subrecente ophoging is duidelijk veel jonger. Vraag is echter of de monsters van perioden 2 en 3, evenals die van de subrecente ophoging, of misschien wel zelfs daardoor, verontreinigd zijn met veel jonger materiaal.

Vergelijking met de analyses door Waterbolk (1954), Van Zeist (1955) en Casparie & Groenman-van Waateringe (1980) wordt bemoeilijkt doordat in deze publicaties, in tegenstelling tot de hier gepresenteerde data, de berk (*Betula*) buiten de boompollensom is gehouden. Derhalve zijn voor figuur 2 de daar gegeven waarden omgerekend naar een boompollensom inclusief de berk. Alleen voor D28 en D29 met

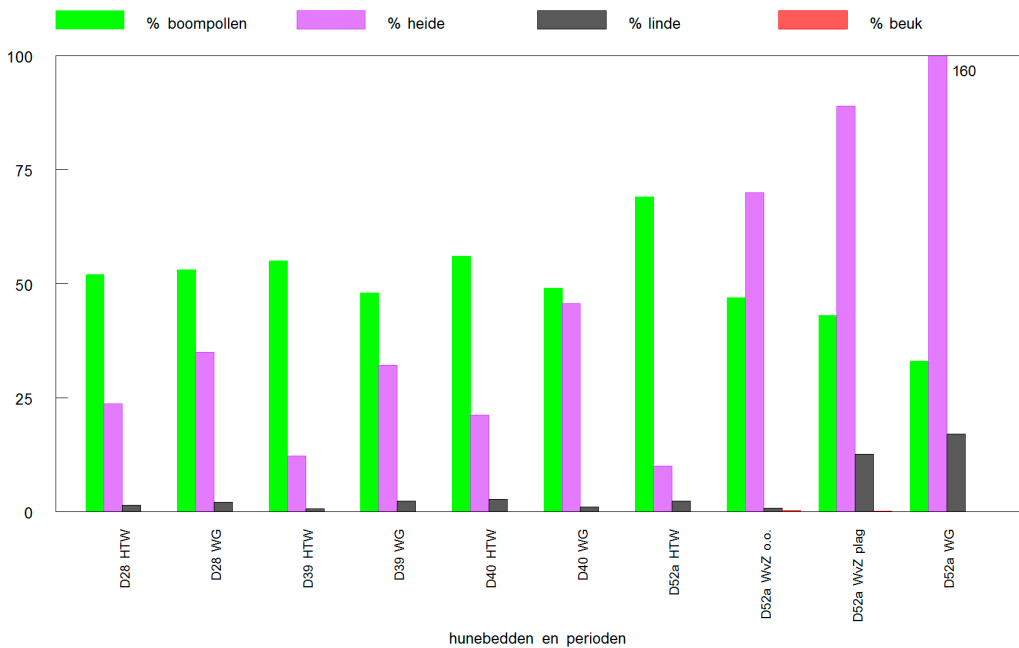

Fig. 2. Vergelijking van de percentages boompollen totaal, heide, linde en beuk van hunebedden D28, D39, D40 en D52a geanalyseerd door H.T. Waterbolk, W. A. van Zeist en W. Groenman-van Waateringe.

hoge waarden voor de berk heeft dit ver- gaande consequenties.

Na omrekening blijken de analyses redelijk goed overeen te stemmen, alleen heide is in de later genomen monsters wat hoger.⁵ Dit kan veroorzaakt zijn door kleine verschillen in de hoogte van de genomen monsters: 1-2 cm hoger of lager kan al hogere, respectie- velijk lagere percentages geven (Waterbolk 1954: 30; Groenman-van Waateringe 1986). De analyses van D52a van Waterbolk, Van Zeist en auteur dezes verschillen echter aan- zienlijk. Van dit reeds in 1735 “geheel ont- mantelde hunebed” was alleen de dekheuvel nog goeddeels aanwezig (Van Ginkel *et al.* 1999). Het monster door Waterbolk geanaly- seerd, is door Van Giffen in 1929 genomen van een humeuze plek in het graf, terwijl Van Zeist pollenonderzoek verricht heeft aan een monster van het oude oppervlak en een plag

in een speciaal voor deze monsters gegraven sectie. De beide door mij onderzochte mon- sters zijn genomen door J.N. Lanting in een profiel langs de noordwesthoek van het oor- spronkelijke hunebed. Van Zeist twijfelt aan de datering van zijn monsters, gezien de aan- wezigheid, in het monster genomen van de plag, van beuk en van een pollenkorrel van de haagbeuk, die in onze contreien niet voor de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd voorkomt. In de door Lanting genomen monsters is geen beuk gevonden. Wel vertonen de monsters hoge waarden voor heide en uitzonderlijk hoge waarden voor linde, zoals ook Van Zeist in het monster uit de plag heeft aangetrof- fen (fig. 2). Het door Waterbolk onderzochte monster lijkt door de hoge waarde voor het boompollen en de lage waarde voor heide, de vegetatie enige tijd voor de bouw van het hunebed weer te geven.

Uit deze behoorlijk van elkaar verschillende percentages pollen blijkt dat de plaats van monsternamen essentieel is en met name bij het onderzoek van monsters uit veelal sterk verstoorde vindplaatsen tot de conclusie moet leiden dat verontreiniging van monsters door recenter pollen altijd tot de mogelijkheden behoort. Dit wordt ook gedemonstreerd door de verschillen tussen centraal en perifeer in het heuvellichaam genomen monsters, zoals bij D13. Vooral bij monsters die vrij dicht onder de volgende ophoging of verstoorde bovengrond lagen is de mogelijkheid van verontreiniging met jonger materiaal aanwezig. Zo kan de hoge waarde voor heide in een plag van D13, periode 2 veroorzaakt zijn door contaminatie met heidepollen uit periode 3.

De pollenanalytische periodisering komt, voor zover niet sprake is van verontreiniging met jonger materiaal, overeen met de bij het hernieuwde onderzoek veronderstelde archeologische datering (Van Ginkel *et al.* 1999).

De conclusie van Casparie (Casparie & Groenman-van Waateringe 1980: 44; Groenman-van Waateringe 1986: 198; J.A. Bakker & Groenman-van Waateringe 1988: 174) kan door de nieuwe analyses onderschreven worden. De hunebedden waren gelegen in open bossen of aan de rand van bossen langs wegen, waar de heide zich soms al kon vestigen. Er was echter nog geen sprake van grootschalige bodemverarming, gezien het voorkomen van de linde in voor een insectenbestuiver redelijk hoge percentages. Aanwijzingen voor akkerbouw en veeteelt zijn uitermate schaars. Daarbij moeten, met name ten aanzien van de kruiden, het type bodem waarop de hunebedden zijn aangelegd en het lokale aspect van de monsters niet vergeten worden. Akkers zullen eerder gelegen hebben op de wat leemrijkere bodems (J.A. Bakker & Groenman-van Waateringe 1988). Aanwijzingen voor het aanleggen van de hunebedden op verlaten akkers, zoals geopperd door R. Bakker (2003: 268-270), ontbreken.

Palynological investigation of some hunebedden in Drenthe

Palynological analysis of samples were taken during re-excavations of megalithic tombs. Earlier research had dealt only with old surface layers underlying the original barrow. This article presents data of younger phases present in some of these barrows, showing a further development of the vegetation in the near surroundings. Palynological and archaeological datings correspond fairly well. However, several samples from the degraded remains of the megalithic grave barrows show contamination with younger material. The idea that megalithic barrows were situated within or at the edge of open woodland was confirmed.

Noten

1. Wachterhof 3, 1504 CP Zaandam. willy.groenman@hccnet.nl
2. J.N. Lanting, toentertijd Biologisch-Archaeologisch Instituut (BAI) RUG, J.W. Noordam, toentertijd Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, A.E. van Giffen, BAI.
3. Bij meerdere monsters van eenzelfde periode zijn gemiddelden weergegeven. Het aantal monsters per periode staat tussen haakjes achter het hunebednummer.
4. Deze hoge waarde kan niet door de normale pollenregen veroorzaakt zijn. Was het monster uit het graf afkomstig dan zou men kunnen denken aan meegave van lindebloesem of honing in het graf.
5. Het monster van het oude oppervlak onder de kernheuvel van D40 waarin beuk is aangetroffen en een hoge waarde voor heide is in figuur 2 weggelaten.

Literatuur

- Bakker, J.A., 2010. *Megalithic research in the Netherlands, 1547-1911*. Leiden, Sidestone Press.
- Bakker, J.A. & W. Groenman-van Waateringe, 1988. Megaliths, soils and vegetation on the Drenthe Plateau. In: W. Groenman-van Waateringe & M. Robinson (red.),

- Man-made soils.* (BAR International Series 410), 143-181.
- Bakker, R., 2003. *The emergence of agriculture on the Drenthe Plateau.* Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Casparie, W.A. & W. Groenman-van Waateringe, 1980. Palynological analysis of Dutch barrows. *Palaeohistoria* XXII, 7-65.
- Ginkel, E. van, S. Jager & W.A.B. van der Sanden, 1999. *Hunebedden, monumenten van een steentijdcultuur.* Abcoude, Uniepers.
- Groenman-van Waateringe, W., 1986. Grazing possibilities in the Neolithic of the Netherlands based on palynological data. In: K.-E. Behre (red.). *Anthropogenic indicators in pollen diagrams.* Rotterdam, A.A. Balkema, 187-202.
- Waterbolk, H.T., 1954. *De praehistorische mens en zijn milieu.* Assen, Van Gorcum & comp. n.v.
- Zeist, W.A. van, 1955. *Pollen analytical investigations in the northern Netherlands.* Amsterdam, North-Holland Publishing Company.